

Calvinistische agressie in katholiek Nijmegen

Reacties van katholieken op de Reformatie in Nijmegen tussen 1566-1568.

'Gezicht vanaf de Kerkeboog naar het Zuiderportaal van de St. Stevenskerk met links een gedeelte van de Latijnse School',
Fotocollectie Regionaal Archief Nijmegen, <https://studiezaal.nijmegen.nl/detail.php?id=67102> (geraadpleegd op 15 juni 2021).

Maurice van Kerckhoven - S1063898
Bachelor scriptie Geschiedenis
Prof. dr. L. Spruit
Radboud Universiteit Nijmegen
15 juni 2021

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Status quaestionis	4
Probleem- en vraagstelling	7
Methodologie	7
Opbouw scriptie	7
1. De katholieken in Nijmegen	9
1.1. Politieke en religieuze ontwikkelingen vóór de Beeldenstorm	9
1.2. Verschil tussen noordelijke en zuidelijke provincies	9
1.3. De positie van Nijmegen, een noordelijke of zuidelijke stad?	10
1.4. Reactie Nijmeegse katholieken op de Reformatie	12
2. Reactie van katholieken: passiviteit en/of activisme?	15
2.1. Verzetsactiviteiten van Nijmeegse katholieken	15
2.1.1. Eerste moment van verzet in september	15
2.1.2. Tweede moment van verzet in oktober	17
2.2. Politieke en religieuze belangen voor momenten van verzet	18
2.3. Reactie van katholieken in Nijmegen: tussen passiviteit en activisme	19
3. Reacties van katholieken: geestelijken en leken	21
3.1. Kerk en stedelijke bestuur in Nijmegen	21
3.2. Nijmeegse geestelijkheid	21
3.3. Reacties van geestelijken	22
3.4. Reacties van Nijmeegse leken	24
Literatuurlijst	32

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt mijn bachelor scriptie over de reacties van katholieken op de Reformatie in Nijmegen in 1566. Deze scriptie was onderdeel van de premaster Geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Als 16-jarige Vmbo'er had ik nooit durven dromen dat ik zo'n wetenschappelijk gedocumenteerd werkstuk zou kunnen schrijven. Na negen jaren van hard werken, positief blijven en doorzetten op het MBO, HBO en nu de universiteit, is het mij gelukt deze scriptie aan u te presenteren.

Graag wil ik prof. Dr. Leen Spruit hartelijk danken voor alle tijd en energie die hij in mij heeft gestoken. Dank u wel voor de wekelijkse momenten en uw grote beschikbaarheid. Ik heb veel geleerd van uw deskundigheid, gestructureerde werkwijze en uw vermogen een onderscheid te maken tussen hoofd- en bijzaken.

Daarnaast wil ik Florentine, haar ouders en mijn ouders bedanken voor hun geduld, positieve woorden en vertrouwen in mij.

Ik hoop dat u dit werkstuk met plezier zal lezen en u, net als ik, geïnteresseerd mag raken in dit onderwerp.

Maurice van Kerckhoven,

Nijmegen, 15 juni, 2021

Inleiding

Het protestantisme verspreidde zich in de Nederlanden vanaf de jaren 20 van de 16^e eeuw, dankzij rondtrekkende predikers uit Duitsland, die kleine groepen en individuen toespraken.¹ Karel V probeerde vanaf 1520 met behulp van de Inquisitie het opkomend protestantisme in de Lage Landen de kop in te drukken. Vooral in de noordelijke provincies werden veel mensen ter dood gebracht vanwege hun geloof. Dit had echter weinig effect; de verspreiding van de ideeën van de rondreizende predikanten nam toe en steeds meer mensen voelden zich vervreemd van de Katholieke Kerk.²

Toen Filips II in 1555 het bewind over de Nederlanden van zijn vader Karel overnam, werd de situatie steeds onrustiger. Rond 1558 namen de spanningen toe toen hij de adel belastte met belastingen voor zijn dure oorlogen. Maar ook de strijd tussen katholieken en protestanten kreeg door de opkomst van het Calvinisme een nieuwe wending. Door hun goede organisatie kregen de Calvinisten steeds meer vaste voet aan de grond in de Nederlanden.³ Als een actieve en vrome katholiek nam Filips stevige maatregelen om deze opkomst te onderdrukken. Dit werd gedaan door de bisdommenreorganisatie afgekondigd door de Kerk in 1559, en doorgevoerd in 1561, waardoor Filips meer maatregelen tegen 'kettters' kon nemen met de hulp van de inquisitie.⁴

Als gevolg van Filips' strenge beleid leidden het verzet van de adel, de opkomst van het calvinisme en de sociaal-economische crisis tot een explosieve situatie, die uiteindelijk culmineerde in de Beeldenstorm in 1566.⁵ Dit onderzoek zal zich toespitsen op deze periode waarin de religieuze verdeeldheid scherper werd en de calvinistische agressie (die zich onder andere uitte in de Beeldenstorm) toenam, en onderzoekt deze verdeeldheid in één specifieke stad, Nijmegen, op de grens tussen noordelijke en zuidelijke Nederlanden.

Status quaestionis

In de geschiedschrijving over de Reformatie en Contrareformatie hebben historici ook aandacht aan de reactie van de katholieken op de calvinistische agressie tijdens de Beeldenstorm in 1566 besteed. In veel van deze studies wordt de passiviteit van de katholieken in de noordelijke provincies benadrukt.⁶ Op deze algemene houding vormen de katholieke inwoners van Nijmegen echter een uitzondering. De inwoners van deze stad waren in de noordelijke gewesten vrijwel de enigen die zich verzetten tegen de protestanten. Historici hebben verschillende interpretaties van

---

¹ J. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2017), 96-97.

² Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 98-99.

³ J. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford, 1995), 135.

⁴ Idem, 103-106.

⁵ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 101-105.

⁶ G.H. Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe* (Cambridge, 2014); J. Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560 -1585', *Past & Present* 190:1 (2006); J. Spaans, 'Catholicism and Resistance to the Reformation in the Netherlands', in: H. van Nierop (ed.) *Reformation, Revolution and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam, 1999).

deze lokale situatie geboden. Dit kan grotendeels worden verklaard door een ontwikkeling in de historiografie betreffende deze periode die zich ontwikkelde van een traditioneel ideologische interpretatie naar een meer seculiere, ontzuilde aanpak. Daarom is het belangrijk om nu allereerst de historiografische ontwikkelingen en de manier waarop historici kijken naar de reacties van katholieken in Nijmegen uiteen te zetten.

Voor de jaren 60 was de geschiedschrijving over de Reformatie en Contrareformatie sterk verzuild en stevig verankerd in het nationale kader. Dit wil zeggen dat protestantse en katholieke historici hun eigen nationale en religieuze overtuigingen projecteerden op de 16e-eeuwse geschiedschrijving.⁷ Een voorbeeld hiervan vinden we in het in 1929 door Van Hoeck gepubliceerde *Corpus Iconoclasticum*. Dit is een verzameling van verschillende primaire bronnen uit de lokale archieven over de gebeurtenissen van de Beeldenstorm in Nijmegen en de jaren daarna. Van Hoeck beschreef hierin het conflict in Nijmegen als een deelconflict tussen 'katholieken' en enkele protestanten. Deze typering komt overeen met de termen die destijds in de verzuilde en nationale geschiedschrijving werden gebruikt.

Binnen dit kader kan ook worden gesteld dat veel katholieke historici vaak een nogal apologetische toon aansloegen.⁸ Een goed voorbeeld is het boek van L. Rogier *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, dat in 1947 verscheen. Wat de passieve reactie van de katholieken betreft, schreef hij deze passieve reactie van katholieken, vooral de passiviteit van leken gelovigen, toe aan het gebrek aan pastoraal leiderschap. Zijn verklaring vanuit een top-down benadering is logisch omdat hij in een verzuilde samenleving leefde, waardoor Rogiers beeld van het religieuze leven in de 16e eeuw vrijwel volledig werd bepaald door zijn confessionele achtergrond.⁹

Pas in de jaren zestig werd het verzuilde kader in de geschiedschrijving doorbroken. Zo veranderde de kijk op de Reformatie en Contrareformatie van een eenzijdig en deterministisch perspectief naar een meer veelzijdig perspectief. Vanuit dit veelzijdige perspectief is de geschiedschrijving geëvolueerd van de vroeg-klassieke 'top-down'-benadering naar een 'bottom-up' of 'middle-up'-benadering.¹⁰ Tegelijkertijd lieten de historici zich inspireren door nieuwe scholen zoals die van de *Annales* en *New History*.¹¹ Zo transformeerde de religieuze geschiedschrijving van de 16e eeuw zich langzaam maar zeker naar een cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis.

De overgang van de traditionele geschiedschrijving van vóór de jaren zestig naar die van de jaren zestig tot nu resulteerde in nieuwe invalshoeken en benaderingen. Zo publiceerde M.

---

⁷ V. Soen, *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden* (Herzogenrath, 2013), 15-16.

⁸ C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek: De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen, 2019), 11.

⁹ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 12.

¹⁰ Soen, *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, 6.

¹¹ Idem, 16.

Hageman in 2005 *Het kwade exempel van Gelre*, waarin het belang van lokaal onderzoek toeneemt. Hij richtte zich op de stad Nijmegen. Hoewel Hageman zijn visie uitbreidde naar religieuze en politieke achtergronden en specifieke, nuttige informatie verschafte over de plaatselijke katholieke bevolking en het katholieke verzet in Nijmegen, is zijn verklaring voor de katholieke opstand in Nijmegen nog steeds niet geheel bevredigend.

Onderzoek naar verklaringen voor de passieve reactie van katholieken op het gereformeerd activisme kwam van Judith Pollmann in 2006 en 2011. In haar artikel "Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical leadership and Catholic violence 1560 – 1585" en boek *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, probeerde zij de algemene passiviteit van katholieken in de Noordelijke Nederlanden en het verzet van katholieken in Nijmegen te verklaren. Wat betreft de passiviteit van katholieken, meent ze dat priesters in de noordelijke provincies niet bereid waren leken te laten deelnemen aan de strijd tegen het protestantse activisme. Wat de katholieken in Nijmegen betreft, stelt zij dat de groeiende invloed van de jezuiten ertoe leidde dat de katholieken hier meer weerstand boden. De primaire bronnen die Pollmann gebruikt zijn vooral gebaseerd op een bottom-up benadering om een goed beeld te geven van katholieke leken. Hoewel Pollmann nieuw licht werpt op de reactie van de katholieken in Nijmegen op de Reformatie, geeft ook haar verklaring nog geen volledig beeld van de situatie. Het artikel uit de bundel van Bert Roest, verschenen in 2013, genaamd '*Het 'verdwenen' katholieke leven van de zestiende eeuw: de last van perspectivisme in de Nederlandse historiografie*', laat zien dat de beschikbare informatie over de katholieke reactie op de opkomst van het protestantisme vanuit een te eenzijdig perspectief wordt geïnterpreteerd. Roest meent dat de religieuze boodschap in de katholieke devotionele werken niet alleen over berouw en toewijding ging, terwijl Pollmann de berouw en toewijding als basis gebruikt voor haar verklaring over de passiviteit van katholieken. De bestudering van teksten van de franciscanen toont volgens Roest eerder de betrokkenheid van katholieken.¹²

Hoewel Hageman zich richtte op de Nijmeegse politiek en minder aandacht had voor de katholieke bevolking, lijkt Pollmann religieuze redenen voor het Nijmeegse katholieke verzet te hebben gevonden. Aan de andere kant is het werk van Roest, die professioneel onderzoek doet over franciscanen, een goed voorbeeld van hoe een nieuwe generatie historici specifiek omging met 16^e-eeuwse katholieken door de katholieke bevolking op te delen naar verschillende niveaus en groepen, dat wil zeggen: seculiere en reguliere geestelijken, clerici en theologen, en tenslotte leken, die bovendien weer kunnen worden onderverdeeld naar hun sociaal-economische achtergrond.

---

¹² B. Roest, 'Franciscan Urban Preachers in Defense of Catholicism in the Low Countries c. 1520–1568', in: B. Roest, *Franciscan Learning, Preaching and Mission c. 1220–1650* (Leiden-Boston: Brill, 2014), 197-212.

Probleem- en vraagstelling

Bovenstaande studies over de reactie van katholieken op de calvinistische agressie tijdens de Beeldenstorm laten zien dat er een contrast is tussen geschiedschrijving van vóór en na de jaren zestig. Wat hierbij als eerste opvalt is dat onderzoek naar katholieken in de Nederlanden, en Nijmegen in het bijzonder, nog steeds sterk afhankelijk is van bronnen die afkomstig zijn van katholieke historici van vóór de jaren 60, en dat men niet tot een eensgezinde interpretatie van de gebeurtenissen komt. Daarom is besloten de verschillende interpretaties over deze plaatselijke studie te heroverwegen, in het licht van de nu beschikbare bronnen. Deze scriptie richt zich exclusief op een plaatselijke situatie, waarbij de katholieke reactie op de Reformatie in Nijmegen tijdens de Beeldenstorm als casestudy dient. De onderzoeksvraag is: 'Hoe ontwikkelden zich de reacties van katholieken op de Reformatie in Nijmegen tussen 1566-1568?'

Methodologie

De belangrijkste primaire bronnen van dit onderzoek zijn, naast het eerder genoemde *Corpus Iconoclasticum*, briefwisselingen tussen figuren in machtsposities en beschrijvingen van gebeurtenissen in Nijmegen gedurende de Beeldenstorm in 1566. Deze bronnen zijn te vinden in de Universiteitsbibliotheek van De Radboud Universiteit en de website Delpher, voor gedigitaliseerde bronnen. De secundaire literatuur betreft monografische studies, artikelen en publicaties, die toegankelijk zijn via bibliotheken en online.

Door een close reading van de teksten probeer ik tot een nader begrip van de teksten te komen, en wel in het bijzonder door de reactie van katholieken op verschillende niveaus (plaatselijke seculiere en reguliere geestelijkheid en leken) uit te splitsen voor analyse en vergelijking. Door een meer specifieke analyse van de verschillende reactieniveaus hoop ik een completer beeld te krijgen van de katholieken en hun handelingen in Nijmegen tijdens de Beeldenstorm. Kortom, de inhoud van de primaire bron en secundaire literatuur wordt verklaard aan de hand van de kenmerken die verband houden met de onderzoeksvraag.

Opbouw scriptie

De scriptie is onderverdeeld in drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zullen we kijken hoe we de reacties van de katholieken in Nijmegen in een bredere context kunnen plaatsen om het antwoord te geven op de eerste deelvraag: 'Waarom verschilden de reacties van Nijmeegse katholieken van de reacties elders in de (noordelijke) Nederlanden?'. In hoofdstuk 2 staat de reactie van de katholieken in Nijmegen centraal. Dit werd gedaan door het moment van verzet in 1566 en daarmee samenhangende politieke en religieuze belangen te belichten. Op basis van deze gegevens zal de volgende vraag worden beantwoord: 'In hoeverre is de reactie van katholieken in Nijmegen uniek: tussen passiviteit en activisme?' In het laatste hoofdstuk zal nog verder worden

ingezoomd op het katholieke volksdeel en zal op basis van primaire bronnen naar een antwoord worden gezocht op de vraag: 'Hoe werd op verschillende niveaus (plaatselijke seculiere en reguliere geestelijkheid, leken) op de 'calvinistische agressie' gereageerd?' Tot slot volgt de conclusie.

1. De katholieken in Nijmegen

Voordat er verder wordt ingezoomd op de Nijmeegse katholieken is er een beter begrip nodig van Nijmegen als stad binnen een 16de -eeuwse politieke en religieuze context. Daarna zal er specifiek naar het politieke en religieuze speelveld rond 1566 worden gekeken waarbinnen de activiteit van de Nijmeegse katholieken zich ontplooidde. Daaropvolgend zullen verklaringen van historici over dit fenomeen met elkaar vergeleken worden en tegenover elkaar gezet worden, om zo tot een beter beeld te komen van de manier waarop dit fenomeen tot nu toe in de literatuur is benaderd en geïnterpreteerd.

1.1. Politieke en religieuze ontwikkelingen vóór de Beeldenstorm

In de periode vóór en na de Beeldenstorm maakten zowel de Habsburgse dynastie als de afzonderlijke provincies politieke en religieuze ontwikkelingen door. In 1555 erfde Filips II de zeventien Nederlandse provincies van zijn vader, Karel de Vijfde.¹ De intentie van Filips was om de Nederlandse provincies te integreren in het Spaanse koninkrijk. Maar dit resulteerde in weerstand vanuit de lokale gewestelijke steden tegenover de Spaanse overheid.² Dit verzet had een politieke dimensie; de stedelijke elites en edelen beschouwden deze pogingen tot eenwording op politiek gebied als een bedreiging van hun bestuurlijke en fiscale autonomie.³ Daarnaast was er op religieus gebied een groeiende weerzin van lokale autoriteiten om het strenge religieuze beleid tegen ketteren van Filips uit te voeren. Bovendien raakte deze twee dimensies verweven met elkaar doordat in de pauselijke bul *Super Universas*, uitgevaardigd in 1559 en toegepast in 1561, werd besloten over een nieuwe organisatie van de bisdommen.⁴ De provincies, of liever hun steden en adel, beschouwden de nieuwe bisdommenindeling als een politiek en bestuurlijk middel om hun invloed uit te hollen.

1.2. Verschil tussen noordelijke en zuidelijke provincies

Binnen deze historische context waar religieuze en politieke ontwikkelingen met elkaar zijn verstrengeld, moet er een onderscheid gemaakt worden in de manier waarop deze ontwikkelingen zich in de noordelijke en in de zuidelijke provincies manifesteerden.

Rond 1560-70 probeerden de stedelijke elites en de adel ten noorden van de rivieren zich steeds meer los te maken van het gezag in Brussel. De adel beschouwde de nieuwe bisdommenindeling als een bedreiging en voerde oppositie tegen dit beleid. Het Habsburgse gezag, en daarmee ook de Katholieke Kerk, kregen in het zuiden meer grip op de edelen dan in het

---

¹ Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, 17.

² Idem, 18.

³ Israel, *The Dutch Republic*, 14.

⁴ J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford, 2011), 75.

noorden, terwijl de edelen in de noordelijke steden neigden naar sympathie met of tolerantie tegenover het protestantste geloof.⁵

Het verschil tussen noordelijke en zuidelijke provincies manifesteerde zich ook in de aanloop naar en het verloop van de Beeldenstorm, die opkwam in het Zuiden en later ook aanhang vond in het noorden. Aanvankelijk had de Beeldenstorm in het Noorden hetzelfde vluchtige, spontane karakter als in het Zuiden. Maar vanaf augustus 1566 toen de Beeldenstorm ten Noorden van de rivieren zich ontwikkelde, kreeg deze een meer systematisch, georganiseerd karakter, waarbij stedelijke elites, adel en prominente burgers edelen actief deelnamen en het geweld probeerden te leiden. Daarentegen lukte het de steden in het Zuiden, dankzij aanzienlijke katholieke steun onder de bevolking, om de protesten te beheersen.⁶

1.3. De positie van Nijmegen, een noordelijke of zuidelijke stad?

Nijmegen was in de loop van de middeleeuwen uitgegroeid tot de grootste stad van de provincie Gelre. De geografische ligging tussen de Maas en de Waal, tussen het Noorden en het Zuiden had consequenties voor de positie van de stad op verschillende niveaus. Bestuurlijk en politiek gezien maakte Nijmegen deel uit van het gewest Gelre, terwijl de stad vanuit een religieuze dimensie door de (her-)organisatie van de bisdommen in 1561 viel onder het bisdom Roermond. Bovendien was Nijmegen gepositioneerd tussen de noordelijke en zuidelijke provincies, wat Nijmegen maakte tot een autonome 'vrije Rijkstad' met een belangrijke handelspositie.⁷ Zo onderhandelde de stad namens het hele gewest met de Habsburgse overheid en trad op als woordvoerder van de Gelderse steden, vooral wanneer stedelijke rechten en vrijheden in het geding kwamen. Deze belangrijke positie maakte Nijmegen zowel in politiek als religieus opzicht tot een exemplum voor andere steden.⁸

Concluderend kan gesteld worden dat Nijmegen dankzij haar historische status, sterke economische en politieke positie zich kon beroepen op een groot aantal vrijheden en privileges die haar zelfstandigheid waarborgden. Dit had vanuit een religieus opzicht als gevolg, zoals we zullen zien, dat de katholieken in de stad meer inhoud en kleur gaven aan plaatselijke religieuze tradities.⁹

---

⁵ Israel, *The Dutch Republic*, 141-142.

⁶ Idem, 148-149.

⁷ L. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw* (Amsterdam, 1947), 630-631.

⁸ M. Hageman, *Het kwade exempel van Gelre: de stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen, 2005), 338.

⁹ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 31.

1.4. Reactie van katholieken op de Reformatie in de Nederlanden

In deze sectie zullen aan de hand van het verloop en de gevolgen van de Beeldenstorm de reacties van katholieken op de Reformatie in kaart worden gebracht. Na een prediking op 10 augustus 1566 nabij Steenvoorde (nu in Frans-Vlaanderen, arrondissement Dunkerque) viel een groep mensen een klooster aan en vernielde religieuze beelden.¹⁰ Wat volgde was een opmars van militante protestanten, die een soortgelijke schade aanrichtten in andere kerken en heiligdommen, vooral in de zuidelijk provincies. Dit was het begin van de Beeldenstorm. Van daaruit verspreidde de Beeldenstorm zich geleidelijk van West-Vlaanderen naar de noordelijke provincies.¹¹ Zowel Kerk als overheid stonden machteloos en veel katholieken waren ontzet door de vernieling van hun heilige objecten en vreesden de komst van een totalitaire protestantse overheersing.¹² Opmerkelijk aan deze situatie is niet enkel de protestantse uitbarsting, maar ook het sterke contrast tussen reacties van katholieken in de noordelijke en zuidelijke provincies. Katholieken in de noordelijke Nederlanden reageerden namelijk veelal passief, terwijl katholieken ten zuiden van de rivieren actief en strijdbaar reageerden.

Een actieve reactie van katholieken op de calvinistische agressie bleef beperkt tot de zuidelijke provincies en de noordelijke provincie Gelderland. In de Waalse steden, zoals Lille, Luik, Namen en Douai was er georganiseerde oppositie van katholieken tegen de acties van protestanten.¹³ In deze steden stuitten de protestantse Beeldenstormers op gewelddadig en effectief verzet, vergelijkbaar met de strijdbaarheid van katholieken in Noord-Frankrijk.¹⁴ In Lille bijvoorbeeld waren de katholieken energiever en gewelddadiger dan de protestanten; zo braken ze in bij protestantse vergaderingen of plunderden ze protestantse huizen. In andere zuidelijke steden reageerden katholieken echter anders en dit hield verband met verschillen in lokale economische omstandigheden of het beleid van stedelijke autoriteiten.¹⁵ In vergelijking met zuidelijke steden als Doornik, Antwerpen en Breda was de reactie van katholieken in het noorden veel zwakker.

Wat opvalt aan de noordelijke provincies (behalve in Gelderland) is dat de katholieken vrijwel niet reageerden op de protestantse acties. Dit is verrassend want katholieken vormden ten tijde van de Beeldenstorm nog steeds de overgrote meerderheid van de bevolking.¹⁶ Historici hebben verschillende verklaringen gezocht voor de 'passiviteit' van de Nederlandse katholieken.¹⁷ Klassieke historici zoals Rogier legden uit dat de passieve slachtoffers van de Reformatie vooral leken gelovigen waren. Dat kwam volgens hem door een gebrek aan goed pastoraal leiderschap,

---

¹⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 148.

¹¹ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 103-105.

¹² Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, 24.

¹³ Idem, 28.

¹⁴ Israel, *The Dutch Republic*, 148-149.

¹⁵ Idem, 150-151.

¹⁶ Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, 28.

¹⁷ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 4.

waardoor het protestantisme zich aan het volk kon opdringen.¹⁸ Aan de andere kant wezen modernere historici zoals Pollmann erop dat het de geestelijkheid was die aan hun volgelingen verklaarde dat de verspreiding van het protestantisme Gods straf was voor de zonden van de steden in de Lage Landen. Passiviteit is dan ook een logisch gevolg doordat individuele boetedoening en vroomheid werden gezien als een passende reactie tegen het protestantisme.¹⁹

1.4. Reactie Nijmeegse katholieken op de Reformatie

Zoals hierboven werd geschetst was het katholieke verzet tegen calvinistische agressie in de noordelijke provincies in 1566 minimaal. Hoewel de protestanten in sommige Gelderse steden ook op enig verzet konden rekenen, was Nijmegen de enige stad in Gelre waar katholieken zich grootscheeps verzetten tegen protestantse activiteiten.²⁰ De reactie van Nijmeegse katholieken is door historici op verschillende manieren benaderd en verklaard. Grofweg wordt de analyse van de situatie in Nijmegen geïnterpreteerd door historici met een meer traditionele ideologische verklaring, naar modernere historici vanuit een seculier, ontzuild perspectief.

Zo kent de interpretatie van historicus Kolman van de situatie in Nijmegen stereotypen, net zoals dit het geval was in de geschiedschrijving over Reformatie en Contrareformatie vóór de jaren zestig.²¹ Kolman beschreef in zijn boek *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel* uit 1952 dat vijf Raadsleden van het Nijmeegse stadsbestuur werden gezien als aanhangers van het protestantisme. Hierdoor werden de calvinisten door het 'slappe' optreden van deze Raadsleden snel toegelaten in de stad Nijmegen.²² Een reactie kwam van de burgerij, de meester van de broederschappen en ambten die nog trouw waren aan het rooms-katholieke geloof. Volgens Kolman eindigde het in een overwinning voor de katholieken omdat ze na hun verzet de predikant uit de stad verdreven en de 'betrouwbare' Rooms en de protestantse Raadsleden van het stadsbestuur vervingen.²³ In zijn interpretatie maakte Kolman gebruik van bijvoeglijke naamwoorden om waardeoordelen te vellen, zoals 'slappe' optreden of 'betrouwbare' Rooms. Hieruit blijkt onder meer zijn stereotype beschrijving, waarbij de voorkeur uitging naar "betrouwbare" Rooms.

Terwijl Kolman een ideologische benadering gebruikte om de situatie in Nijmegen te verduidelijken, analyseert Jonathan Israel de situatie vanuit een meer neutraler perspectief in zijn gestructureerde werk uit 1995 *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*. Israel beschreef bijvoorbeeld alleen de protestantse bezetting van de stad. De katholieke jonkers reageerden hier sterk op: ze heroverden de stad en verjoegen de protestantse Raadsleden en

---

¹⁸ Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme*, 561-564.

¹⁹ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 67.

²⁰ Idem, 69- 70.

²¹ Soen, *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, 1-2.

²² R. J. Kolman, *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel* (Groningen, 1952), 19-20.

²³ Ibidem, 19-20.

vervanging hen.²⁴ Israel heeft dus een algemene benadering van deze situatie aangenomen, en deze blijft kort en bondig.

In recentere historische studies wordt de reactie van de katholieken tijdens en na de Beeldenstorm – en die van Nijmegen in het bijzonder – vanuit een breder perspectief en vooral, vanuit verschillende en nieuwe invalshoeken besproken. Het werk van Maarten Hageman is een goed voorbeeld: *Het kwade exempel van Gelre* uit 2005. Hij richtte zich in dit boek op de gebeurtenissen van 1566 en de nasleep hiervan. Zo lijkt Hageman, vergeleken met Kolman, zich niet alleen te richten op religieuze verklaringen, maar analyseert deze gebeurtenissen ook vanuit een bredere politieke context. Volgens hem had het verzet van katholieken deels te maken met de langdurige onvrede onder de burgerij, in het bijzonder de vertegenwoordigers van broederschappen en ambten, die meer politieke invloed wilden. Daarnaast wijst Hageman erop dat om politieke redenen machthebbers zoals Margaretha van Parma (landvoogdes) en Karel van Brimeu (Stadhouder van Gelre) zich ook in deze kwestie mengden.²⁵ Een nadeel van Hagemans politieke benadering is dat hij minder aandacht lijkt te besteden aan de unieke reactie van de katholieken in Nijmegen, die sterk contrasteerde met de passieve reacties van katholieken in andere steden in noordelijke provincies.

Het artikel van Judith Pollmann uit 2006 “Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560 –1585” levert weer andere nieuwe inzichten over het Nijmeegse verzet en onderzoekt deze uitzonderlijke situatie vanuit een meer religieus perspectief. In tegenstelling tot Hageman besteedt ze minder aandacht aan politieke verklaringen en meer aan de belangrijke rol van de jezuïeten in het verzet. Zo benadrukt zij de rol van Petrus Canisius die met zijn contacten in de stad katholieken begon te mobiliseren om zich te verzetten tegen het opstellen van een ‘akkoord’ door de Nijmeegse autoriteit over een vorm van religieuze vrijheid in de stad. Pollmann heeft in haar verklaring dus meer oog voor de religieuze motieven van dit verzet.²⁶ Ze wijst erop dat de activiteiten van de jezuïeten in Nijmegen duidelijk leiderschap hadden gecreëerd. Zo werd een grotere groep mensen gemobiliseerd die eerst een verzoekschrift indiende, vervolgens de lokale autoriteiten omzeilde en tenslotte in verzet kwam tegen de predikant en zijn aanhangers.²⁷

Een verrassend punt van overeenkomst tussen vroegere historici enerzijds en Hageman en Pollmann anderzijds is het feit dat de analyse van het katholieke verzet voornamelijk gebaseerd is op informatie verkregen uit het *Corpus Iconoclasticum* van F. van Hoeck (1929). Het verschil is echter dat de bronnen vanuit een ander perspectief worden beschouwd, waarbij de

---

²⁴ Israel, *The Dutch Republic*, 150-151.

²⁵ Idem, 459.

²⁶ Pollmann, ‘Countering the Reformation in France and the Netherlands’, 105.

²⁷ Idem, 106.

historiografische achtergrond van de historici een rol speelt. Zo klinkt bij Kolman een voornamelijk klassieke ideologische benadering om de Nijmeegse gebeurtenissen te verklaren door, die in het werk van Israel volledig ontbreekt. Recente historici, zoals Hageman en Pollmann, behandelen deze situatie vanuit een breder perspectief, waarbij de één zich richt op politieke en sociaal-economische factoren en de ander meer vanuit een religieuze invalshoek denkt. Kortom, na-oorlogse historici interpreteren het Nijmeegse katholieke verzet op verschillende manieren, maar – zoals ik in de volgende hoofdstukken hoop aan te tonen – is het laatste woord hierover nog niet gezegd.

2. Reactie van katholieken: passiviteit en/of activisme?

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het verzet van Nijmeegse katholieken tegen de protestanten ten tijde van de Beeldenstorm. Dit zal worden gedaan door het uitlichten van twee momenten in het verzet van Nijmegenaren. Vervolgens worden de politieke en religieuze belangen van verschillende groepen of individuen in kaart gebracht. Tenslotte zal er worden bepaald of in deze situatie de reactie van de Nijmeegse katholieken als passief of activistisch gekwalificeerd kan worden.

2.1. Verzetsactiviteiten van Nijmeegse katholieken

Tijdens de Beeldenstorm kan het grootschalig verzet van Nijmeegse katholieken tegen protestantse activiteiten worden gespecificeerd in twee belangrijke momenten; eind september en half oktober 1566. Door deze twee momenten te beschrijven, zal een beter begrip verkregen worden van het handelen van Nijmeegse katholieken.

2.1.1. Eerste moment van verzet in september

De komst van predikanten vanaf 10 augustus 1566 leidde in de loop van augustus tot aanhangers van het protestantisme, waarvan sommigen actief Raadslid waren in het Nijmeegse stadsbestuur.¹ Dit had tot gevolg dat het Nijmeegse stadsbestuur, eind augustus 1566, een 'akkoord ontwierp, waarin er volledige godsdienstvrijheid aan gereformeerden werd gegeven. Dit had naast religieuze redenen ook politieke redenen; het stadsbestuur wilde de vrede bewaren en probeerde hiermee ook bewust het Habsburgse gezag onder druk te zetten.² De voorzichtige tolerantie en geruchten over de Beeldenstorm waren een bron van spanning waardoor er onder Nijmeegse katholieken, uit verschillende lagen, een groeiend verzet ontstond tegen de protestanten. Zo nam het maatschappelijk draagvlak voor deze godsdienstvrijheid af, omdat de stadhouder steun zocht voor het standpunt van de landvoogdes tegen dit akkoord in de stad.³ Daarnaast maakten verschillende groepen, onder leiding van kerkmeester Derick Kanis, bezwaar tegen de aanwezigheid van gereformeerde predikers in de stad.⁴

Als gevolg van deze gebeurtenissen deden zich een reeks incidenten voor die kenmerkend waren voor de verzetsactiviteiten van Nijmeegse katholieken. De spanningen bereikten een eerste hoogtepunt op de avond van 24 september 1566, toen burgers, onder leiding van Kerkmeester Derick Kanis, naar de Latijnse school gingen om de veiligheid van de Sint-Stevenskerk te

---

¹ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 328.

² Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 105-106.

³ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 210.

⁴ Idem, 211.

waarborgen.⁵ Ondanks de veiligheidsmaatregelen, werd in de nacht van 25 september het hek rond het kruisbeeld van de Sint-Stevenkerkhof en het Mariabeeld vernield.⁶ De volgende dag circuleerden geruchten dat er gewapende *geuzen* naderden. Hierop dwongen gewapende katholieken burgemeester Johan Touman alarm te slaan, dus werd de stadsbanier aan het kruis geplaatst, waardoor de burgers met hun ritueel wapen 'de knots' zich verzamelden op het marktplein om de stad te beschermen tegen gevaar.⁷

Het vervolg werd door de Nijmeegse predikant en oudheidkundige Johannes Smetius (1590-1651) beschreven in zijn *Chronijk*. De *Chronijk* was een soort stadsbeschrijving van de door Smetius verzamelde bronnen. De beschrijvingen van de verzetsmomenten waren mede gebaseerd op informatie van de monnik Laurentius Surius (1523-1578) die bevriend was met Petrus Canisius en zijn informatie mogelijk uit Nijmegen verkreeg.⁸ Smetius beschreef dat in de vroege ochtend van 26 september een groep naar de Sint-Janskerk ging. Dit was ook de plek waar de predikant Lodewijk de Bracht zijn preken hield. Vervolgens 'hebben veele zoo vrouwe als mannen in den vroege morgenstont omtrent vijf uren uit St. Janskerk den Predikstoel gehaald'.⁹ Deze stoel brachten zij 'op den blaauwen steen', die traditioneel werd gebruikt voor executies.¹⁰ Daar werd de preekstoel 'met roeden gegeeselt' en vervolgens met 'den hoed des Predikants' openlijk verbrand.¹¹ Het is onduidelijk of het echt zo is gegaan, maar de stadhouder lijkt de beschrijvingen van Smetius te bevestigen door te melden dat: 'et que après cela les femmes ont prins hors de l'église la cha'ire, sur quoy il avoit presché et l'ont sur le marché bruslé pour hérétique'.¹² Nadat het stadsbestuur op 26 september de orde en rust had hersteld, informeerde zij Margaretha van Parma op dezelfde dag dat de predikant uit de stad was gedreven: 'Den nyen predicant van hier verdreven, oick so dengheenen so hem verpleget ende onderhouden mit syner huysfrouwen, sampt meer anderen, uytter staat ende schependomb gelacht sint'.¹³

---

⁵ F. van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum: documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Boergondische Monarchie* (Tilburg, 1929), 206.

⁶ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 207.

⁷ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 68-69.

⁸ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 206.

⁹ J. Smetius en J in de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784* (Nijmegen, 1784), in: <https://www.noviomagus.nl/Kroniek/KroniekSmetius.htm> (geraadpleegd op 2 mei 2021).130-131.

¹⁰ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 69.

¹¹ Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren*, 130-131.

¹² J.S. van Veen, 'Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567' in:

<https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identifier=MMKB02:100007901:00006&query=briefwisseling+tusschen+margaretha+van+parma+en+charles+de+brimeu&coll=boeken&rowid=1> (geraadpleegd op 6 mei 2021), 221.

¹³ "Brief van den Nijmeegschen Magistraat van Hertogin Margaretha van Parma. Nijmegen, 26 September 1566.", in: F. van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum: documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Boergondische Monarchie* (Tilburg, 1929), 453-454.

2.1.2. Tweede moment van verzet in oktober

In de aanloop naar het tweede moment van verzet leek de rust, ondanks het uitzetten van de predikant, het verdrijven van enkele calvinistische aanhangers en het zuiveren van de Raad van Nijmegen, nog lang niet te zijn teruggekeerd. Aan de uitzonderlijke vrijheid van religie in de stad was een einde gekomen, maar de belangstelling van mensen voor religieuze veranderingen bestond echter nog steeds. Een voorbeeld hiervan is de mislukte poging van afgezette raadsleden om een predikant uit Batenburg naar de stad te halen.¹⁴

Een reactie op deze ontwikkelingen kwam van de stadhouder Karel van Brimeu, die niet gerust was op deze situatie. Brimeu wilde bijvoorbeeld geen nieuwe predicaties en was het niet eens met het verzoek van de calvinisten om weer godsdienstvrijheid te verkrijgen. De reden was dat, in de ogen van Brimeu, deze vrijheid een bewijs was van ongehoorzaamheid en een golf van onrust had veroorzaakt. Brimeu legde zich niet neer bij deze situatie en voerde de politieke druk op bij Margaretha van Parma (landvoogdes).¹⁵ Zo vertelde hij eerst de landvoogdes dat ‘comme les hérétiques menacent tous les jours les bons de Niemeghen de leur copper la gorge’;¹⁶ hiermee bedoelt Brimeu dat de ketters in Nijmegen voortdurend dreigden de goede medebewoners te doden.

Naast de toenemende politieke druk van de kant van Brimeu, leidden verschillende incidenten op 18 oktober ook tot een tweede vorm van verzet. Op 14 oktober begonnen de spanningen toe te nemen, onder andere door een vergelijkbare reactie van de kerkmeester Derick Kanis, die terugkeerde om de St. Stevenskerk te bewaken. Op 18 oktober liepen de spanningen verder op, doordat protestanten, onder leiding van afgezette raadsleden, zich verzamelden op het plein voor het Valkhof en de katholieke ‘tegenpartij’ bij de Latijnse school.¹⁷ Om de orde en vrede te bewaren, probeerde het stadsbestuur vervolgens te onderhandelen met vertegenwoordigers van protestanten en katholieken. Vanwege de tegengestelde standpunten van beide partijen liep het gesprek op niets uit, wat vervolgens resulteerde in een reeks gebeurtenissen, die eenzelfde verloop lieten zien als het verzet in september.¹⁸

Volgens Smetius ontstond er daaropvolgend ‘een grooten oloop’.¹⁹ Net als het verzet in september bleven tegenstanders van de predikant onder de wapenen op het kruis, waar ‘de Baender voor de tweede maal op de markt’ was geplaatst als teken van de noodsituatie en liepen ze ook weer met de rituele ‘knods op straat’. Na ‘den geheelen nacht sterke wacht gehouden’ is het verschil tussen het verzet van september en van oktober dat de inwoners pas uit elkaar gingen

---

¹⁴ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 208-209.

¹⁵ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 230-237.

¹⁶ Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, 258.

¹⁷ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 210

¹⁸ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 232-234.

¹⁹ Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, 134.

toen de stadhouder arriveerde.²⁰ Met de komst van de stadhouder werd de Raad in Nijmegen voor de tweede keer gezuiverd en moesten de aanhangers van de predikant vluchten.²¹

2.2. Politieke en religieuze belangen voor momenten van verzet

De twee momenten van verzet in september en oktober in het jaar 1566 waren voornamelijk religieus van aard omdat ze werden veroorzaakt door de komst van de predikant. Zowel individuen als groepen kozen ervoor om de predikant te steunen of niet. Diverse voorbeelden laten zien dat de politieke en religieuze belangen van individuen en groepen voortdurend verweven waren met de momenten van verzet van de katholieken in Nijmegen.

Politiek gezien lijkt de tegenstelling tussen groepen en personen de momenten van verzet van de katholieken in Nijmegen te hebben beïnvloed. Deze tegenstellingen kunnen worden toegeschreven aan twee onderliggende historische conflicten. Aan de ene kant waren er langdurige conflicten tussen de centrale of regionale autoriteiten en de autonome steden, waarbij de landvoogdes en de stadhouder controle wilden uitoefenen over de 'vrije rijksstad' Nijmegen, terwijl het stadsbestuur zijn eigen privileges en vrijheden beschermde. Aan de andere kant speelde er een machtsconflict binnen de stad Nijmegen, waarbij vertegenwoordigers van de ambachten zich politiek voelden uitgesloten van de Raad en de Claesmeesters.²²

Binnen deze conflicten was de stadhouder Karel van Brimeu een voorbeeld van de verstrengeling van religieuze en politieke belangen. Hij was zich terdege bewust van de politieke en religieuze tegenstellingen in Nijmegen. Hij zette vertrouwenspersonen in om invloed uit te oefenen op het stadsbestuur. En wist de meesters van de ambten en broederschappen ervan te overtuigen zich aan zijn wensen te onderwerpen.²³ Dit toont aan in hoeverre de religieuze situatie een diepgaande invloed heeft gehad op zijn politieke machtspositie.

Bovendien verzetten sommige mensen zich tegen de predikant vanwege religieuze redenen. Een goed voorbeeld is Derick Kanis die wantrouwen koesterde jegens het stadsbestuur en erin slaagde de katholieken weer op de been te krijgen. Zijn katholieke achtergrond verklaart tot op zekere hoogte waarom hij optrad tegen de predikant en zijn aanhangers. Derick Kanis was de neef van de jezuïet Petrus Canisius. Zijn familierelatie met Canisius suggereert dat hij niet alleen diende als kerkmeester, maar waarschijnlijk ook als vertegenwoordiger van de nieuwe koers van de R.-K. Kerk na het Concilie van Trente. Vanwege zijn katholieke afkomst nam hij mogelijk deze maatregelen om de Sint-Stevenskerk tegen vernieling te beschermen.²⁴

---

²⁰ Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, 134-135.

²¹ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 239.

²² Idem, 335-337.

²³ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 71.

²⁴ Idem, 69.

2.3. Reactie van katholieken in Nijmegen: tussen passiviteit en activisme

Nu duidelijk is hoe de reacties verliepen op de twee momenten van verzet en welke belangen diverse groepen hadden tijdens dit verzet, zal in deze paragraaf worden onderzocht in hoeverre de reactie van katholieken in Nijmegen uniek was, als een samengaan van passiviteit en activisme. Om deze situatie goed te kunnen beoordelen zullen eerst de (re)acties van katholieken in Nijmegen worden vergeleken met acties elders. Vervolgens zullen de activiteiten van katholieken in de historische context worden geplaatst om de katholieke reacties beter te begrijpen.

Allereerst kijken we of de activiteiten van katholieken in Nijmegen een geprononceerder karakter hebben dan in steden elders, nationaal of regionaal. Op regionaal niveau zien we dat in andere Gelderse steden tegenstanders van de predikant ook gewapend de straat op gingen en de lokale autoriteiten door middel van akkoorden de rust probeerden te herstellen. Maar het verzet in Nijmegen, zoals eerder in het hoofdstuk werd beschreven, ging veel verder, aangezien de gereformeerde predikant uit de stad werd verdreven en de magistraten, die steun hadden verleend aan het tolereren van de calvinisten, werden gedwongen af te treden.²⁵

Ook vanuit een landelijk oogpunt is de reactie van de katholieken in Nijmegen veel ingrijpender dan in andere steden, voornamelijk die in de noordelijke provincies. Wanneer we kijken naar steden ten zuiden van de rivieren, dan zijn de activiteiten van katholieken in Nijmegen vergelijkbaar met die van de katholieken in Franse steden. Daar namen ook de katholieken het heft in handen door mensen te verdrijven die sympathiseerden met het calvinisme.²⁶ Enkele acties illustreren dit activistische karakter van de katholieken uit Nijmegen. Zo dwongen ze bijvoorbeeld burgemeester Touman om de stadsbanier over te dragen naar het marktplein, met de 'knots' als rituele wapen. De knots werd toentertijd gebruikt als de bewoners bereid waren met geweld bepaalde eisen te stellen. Zodra de 'knots' kwam, verscheen ook te baander op de markt. De baander kwam alleen tevoorschijn in tijden van gevaar.²⁷ Dus, net als hun Franse tegenhangers, gebruikten de katholieken in Nijmegen een traditioneel repertoire van actie om hun standpunt te uiten.²⁸

Het is echter nodig om de katholieke reacties waarover werd gesproken nader te analyseren. Niet alle katholieken in Nijmegen kwamen tot een uitgesproken, activistische reactie. In feite is het onmogelijk om in deze periode over *de* katholieke gemeenschap te spreken. Katholieken vormden een heterogene groep met verschillende stromingen en prioriteiten, alnaargelang tijd, plaats en omgeving.²⁹ Er was dus in 1566 nog geen sprake van een zwart-wit tegenstelling tussen katholieken of protestanten. De meeste gelovigen bevonden zich daar nog tussenin of hielden zich

---

²⁵ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 331-332.

²⁶ Pollmann, *Countering the Reformation in France and the Netherlands*, 106-107.

²⁷ H.D.J. van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden. Deel II* (Nijmegen: ten Hoet, 1898-1904), 72-76.

²⁸ Pollmann, *Countering the Reformation in France and the Netherlands*, 106.

²⁹ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 336.

afzijdig. Het is daarom nodig om de reactie van katholieken op verschillende niveaus te onderzoeken. Zo hielden de meeste gelovigen in Nijmegen vast aan verschillende vormen van katholieke traditionele volksreligiositeit, die niet alleen bij de lagere klassen, maar in alle lagen van de bevolkingen moeten hebben geleefd.³⁰ In deze volksreligiositeit hechtten katholieken veel waarde aan processies, heiligenverering, en volksdevoties.³¹ De vernietiging van de beelden van Maria en van de Heiligen Christoffel en Antonius zal daarom ook grote woede hebben opgewekt bij de traditionele inwoners van Nijmegen. Maria was als 'moeder Gods' een centrale heilige in elke katholieke devotie. Tevens werden de Nijmegenaren tijdens de periode van de Beeldenstorm vaak getroffen door natuurrampen en hiertegen bood Sint-Christoffel bescherming. In deze periode trad de heilige Antonius daarnaast op als beschermer en helper om de toenemende armoede het hoofd te bieden.³² De heiligenverering had dus een grote betekenis voor de Nijmeegse bevolking. En daarom ook een grotere impact op de mensen, omdat de heiligen Gods voorsprekers waren van hun dagelijkse behoeften, onzekerheden en noden, die door de vernieling van de beelden daarmee werd aangetast. Dit was een belangrijke reden waarom katholieken handelden op de momenten van verzet.

Dit betekent echter niet dat *alle* katholieken handelend optraden. De reactie van de katholieke geestelijkheid in Nijmegen is een duidelijke uitzondering: de geestelijkheid hield zich afzijdig en had niet direct deelgenomen aan de acties tegen de predikant, maar het blijkt dat ze heel goed op de hoogte waren van de gebeurtenissen.³³ Hetzelfde gold ook voor de jezuïeten in Nijmegen, die ondanks hun afwezigheid toch, door hun betrokkenheid, een doorslaggevende rol speelden bij de mobilisatie van een groot aantal mensen die acties voerden tegen de predikant en de Nijmeegse autoriteit, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het initiatief van Derick Kanis.³⁴

Uit de zaken hierboven blijkt dat reacties van katholieken niet eenvormig was. Enerzijds betroffen activistische reacties vooral de vernieling en bespottung van enkele heiligenbeelden, wat verontwaardiging opriep onder brede lagen van de Nijmeegse bevolking. In combinatie met een toenemend wantrouwen jegens beslissingen van het stadsbestuur, hebben deze vermengde politieke en religieuze reacties geleid tot verzet. Aan de andere kant is er een groot aantal gelovigen, waarvan onduidelijk is of ze hebben deelgenomen aan de activiteiten of dat ze zich afzijdig hielden. In bijvoorbeeld de reacties van geestelijken, die indirect betrokken waren bij de acties, zien we eerder een passiviteit in plaats van activisme. In het volgende hoofdstuk worden de reacties gespecificeerd, niet alleen naar aard maar ook naar (sub)groepen en niveaus binnen het katholieke volksdeel in Nijmegen.

---

³⁰ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 128-129.

³¹ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 342.

³² Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 334.

³³ Idem, 332.

³⁴ Pollmann, *Countering the Reformation in France and the Netherlands*, 106-107.

3. Reacties van katholieken: geestelijken en leken

In dit hoofdstuk bekijken we eerst de relatie tussen kerk en staat in het 16de-eeuwse Nijmegen. Vervolgens maken we onderscheid binnen het katholieke volksdeel in Nijmegen tussen verschillende 'lagen', dat wil zeggen de geestelijkheid (weer onderverdeeld in seculiere en reguliere) en de katholieke leken, en kijken dan naar de reacties binnen die groepen.

3.1. Kerk en stedelijke bestuur in Nijmegen

De 'vrije rijksstad' Nijmegen was geen uitzondering op de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne verweving van religieuze sfeer en lekenwereld. De stad was niet alleen een burgerlijke, maar ook een soort van sacrale gemeenschap, een Corpus Christianum, dat een eenheid vormde, één lichaam, ook naar God toe.¹ Dit betekende dat het geloof en de kerk een wezenlijk deel uitmaakte van het openbare leven in Nijmegen. De Katholieke Kerk in de 16e eeuw was zo nauw verbonden met de stad Nijmegen dat er geen religieuze plechtigheden plaatsvonden waaraan de burgerlijke autoriteiten niet deelnamen, en omgekeerd was er geen burgerlijke instelling die niet was verbonden met of geïnspireerd door de kerk.² Bij processies bijvoorbeeld waren er niet alleen kerkelijke autoriteiten en leden van verschillende Nijmeegse kloosters aanwezig, maar ook maatschappelijke groeperingen zoals het stadsbestuur, Sint-Claesgilden, vertegenwoordigers van de broederschappen, ambachten en de Latijnse school.³ Vooral omdat Nijmegen als 'vrije rijksstad' een zo goed als autonoom stadsbestuur had dat participeerde in kerkelijke aangelegenheden, was het stadsbestuur dus verantwoordelijk voor zowel kerkelijke als godsdienstige aangelegenheden.⁴ Daarmee was de komst van predikanten en de daaropvolgende momenten van verzet kwesties die zowel het stadsbestuur als de hele stad aangingen. Op verschillende niveaus reageerden de katholieken echter uiteenlopend op deze kwestie; dit zal in de volgende paragrafen worden besproken.

3.2. Nijmeegse geestelijkheid

Wat betreft het aantal geestelijken in Nijmegen in de 16^e eeuw: er zijn geen exacte cijfers over het aantal leden, maar schattingen geven aan dat geestelijken ongeveer 5 % van de totale stadsbevolking uitmaakten.⁵ De geestelijkheid kan worden onderverdeeld in reguliere en seculiere geestelijken. In Nijmegen waren er onder de reguliere geestelijken verschillende

---

¹ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 133.

² G.A. Meijer, *Katholiek Nijmegen: historische bijdrage voor de vereeniging "Oppidum Batavorum" te Nijmegen* (Nijmegen, 1904), 32.

³ Meijer, *Katholiek Nijmegen*, 28.

⁴ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 134.

⁵ *Ibidem*, 134

bedelorden die op dat moment actief waren in de stad. Bedelorden waren religieuze ordes, ontstaan in de periode na 1200 en geïnspireerd door het armoede-ideaal. Kenmerken van een bedelorde was de toewijding aan zielzorg onder de stadsbevolking en de vorming van zowel leken als monniken die in stedelijke kloosters woonden.⁶

De grootste bedelorden in Nijmegen waren de dominicanen en de franciscanen.⁷ Vergeleken met de traditionele monastieke kloosterorden, geïnspireerd door de regel van Benedictus van Nursia, was een nieuw element van deze bedelorden dat leden niet op het platteland leefden, maar actief waren in de stedelijke gemeenschap. Bovendien waren de bedelorden een stuk mobieler, omdat zij niet aan één plek gebonden waren.⁸ De aandacht voor de stedelijke gemeenschap werd overgenomen door de meer recente 16de-eeuwse orden, zoals de jezuïeten. Deze laatste orde was opgericht in 1534 door Ignatius van Loyola en goedgekeurd door de paus in 1540. De orde was op militaire leest geschoeid, wat in de praktijk betekende dat de leden direct inzetbaar waren en dus zeer mobiel waren.

3.3. Reacties van geestelijken

Er is weinig informatie over de rol van de geestelijkheid in Nijmegen gedurende de gebeurtenissen rondom de Beeldenstorm in 1566, en zoals we eerder zagen is de indruk in de secundaire literatuur dat de geestelijkheid vrijwel niet in actie kwam op de momenten van verzet. Toch zijn er echter wel gegevens over zowel de franciscanen, dominicanen als de jezuïeten die laten zien hoe reguliere en seculiere geestelijken reageerden op de predikanten en hun aanhangers gedurende de maanden augustus, september en oktober van 1566.

Zo was er bijvoorbeeld in augustus 1566 wrijving tussen de orde van de franciscanen en enkele Nijmeegse raadsleden die sympathiseerden met het protestantisme. Op 25 augustus 1566 liepen de spanningen in de stad op omdat er voor het eerst gereformeerde predikingen plaatsvonden. Tegelijkertijd ging het gerucht rond dat er in het geheim wapens waren opgeslagen in het klooster van de franciscanen. Om de orde en rust te bewaren stelde burgemeester Maarten van Andelst, en Henrick van Beinhem, Willem Prick en Sweer van Ringenberg een onderzoek in bij de franciscanen.⁹ Opmerkelijk aan deze gebeurtenis is dat de bovengenoemde bestuurders als zij later actief zijn in de 'raad van beroerten' in 1568, in opspraak zullen komen wegens hun steun aan de predikant in Nijmegen tijdens de Beeldenstorm in 1566. Omdat er over het resultaat van hun inspectie weinig bekend is, blijven de redenen die deze bestuurders aanzetten tot het onderzoek onduidelijk. Bovendien werden tijdens het eerste katholieke verzet tegen de predikant en zijn aanhangers op 25 september 1566 de ramen ingegooid van het klooster van de

---

⁶ P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk 1: De vroege kerk en de Middeleeuwen* (Almere, 2014), 323.

⁷ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 332.

⁸ Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk deel 1*, 325-326.

⁹ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 201.

franciscanen. Dit wijst erop dat de franciscanen een rol speelden in het verzet tegen de predikant.¹⁰

Ook de orde van de dominicanen reageerde op de komst van de predikant en speelde een rol bij de incidenten rondom de Beeldenstorm in Nijmegen. De prior van de dominicanen, Johan van Sint-Anthonis, was bijvoorbeeld een van de weinige geestelijken die het initiatief nam om begin september 1566 een openbare discussie met de predikant Lodewijk de Bracht te voeren. Dit godsdienstige dispuut ging over diverse teksten, “van den latijnschen, griekschen ende duytschen bibell, namentlich de sacrificio Missae,” hetgeen duidt op een geschil over de eucharistie.¹¹ Verder ging de discussie over hoofdstuk 14 van Genesis (de relatie tussen Abraham en Melchisedek) en hoofdstuk 13 uit de Handelingen der Apostelen (waarin Paulus de heilsgeschiedenis van Abraham tot Christus reconstrueert). Ze werden het niet eens met elkaar, wat natuurlijk niet verrassend is.¹²

De gedachtewisseling tussen de prior en predikant laat zien dat ook de orde van de dominicanen op intellectueel niveau reageerde op de calvinistische opkomst. De dominicanen hechtten groot belang aan studie en religieuze vorming. Dit verklaart ook waarom de Dominicanen een belangrijke rol speelden in de inquisitie. Men kan gevoeglijk aannemen dat de Dominicanen gedurende de gebeurtenissen van de Beeldenstorm in 1566 bij het opsporen van ‘kettters’ hun aandacht voornamelijk richtten op de geestelijkheid. Zij zagen er namelijk streng op toe dat geen enkele Nijmeegse geestelijke op een of andere wijze de predikant zou steunen.¹³ Vóór de momenten van verzet in 1566 werden enkele geestelijken reeds hierom vervolgd. Tijdens de momenten van verzet rondom 25 september en 18 oktober 1566 waren er echter geen geestelijken die de predikant steunden of op andere wijze betrokken raakten bij het calvinisme volgens de rapporten van de inquisiteurs.¹⁴ Over het algemeen laten de bovenstaande gegevens zien dat, met uitzondering van een paar afvalligen, de meeste geestelijken orthodox vasthielden aan de katholieke geloofsleer tijdens de momenten van verzet in september en oktober.

Gedurende de gebeurtenissen rondom de Beeldenstorm in 1566 speelde ook de orde van de jezuïeten een belangrijke rol. Hoewel de jezuïetenpriesters, waaronder Petrus Canisius, niet aanwezig waren bij de verzetsmomenten in september en oktober, had de sociëteit een grote invloed op verschillende groepen en individuen die in 1566 wel in actie kwamen tegen de calvinistische agressie.¹⁵ Zo probeerde Canisius in 1565 het katholieke geloof in Nijmegen te versterken door zijn prediking over ketterij, wat onder andere invloed had op de rector van de

---

¹⁰ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 191.

¹¹ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 205.

¹² Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 207.

¹³ Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk deel 1*, 330.

¹⁴ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 137.

¹⁵ Idem, 332.

Latijnse school.¹⁶ Naast Canisius hadden de jezuïeten ook invloed doordat enkele stadsgenoten, waaronder Derick Kanis en enkele kanunniken van het Nijmeegse Stevens kapittel zich vóór 1566 aansloten bij de sociëteit.¹⁷ Deze sociëteit onderhield op haar beurt nauwe relaties met de dominicanen en de reguliere kanunniken van de Sint-Stevenskerk.¹⁸ We zagen al dat Derick Kanis, een familielid van Canisius, op de twee momenten van verzet in september en augustus in 1566 het initiatief had genomen om mensen te mobiliseren tegen de calvinistische agressie. Door het jezuïetennetwerk waarin hij verkeerde werd hij tevens gesteund door de Latijnse school en de kanunniken van de Sint-Stevenskerk.¹⁹

Daarnaast onderhield de sociëteit nauwe relaties met prominente politieke of leidinggevende maatschappelijke figuren.²⁰ Talloze vorsten en politici hadden meestal een jezuïet als biechtvader of adviseur. Zo was dit ook het geval bij Margaretha van Parma, landvoogdes in de Nederlanden, die Ignatius als biechtvader had.²¹ Op deze manier raakte de landvoogdes ook betrokken bij de gebeurtenissen gedurende de Beeldenstorm in 1566 in Nijmegen waarin ze onder invloed van de stadhouder én de biechtvader besluiten nam die de 'goeden' beschermden tegen de calvinistische agressie.²²

3.4. Reacties van Nijmeegse leken

Naast de geestelijken hebben ook leken een rol gespeeld gedurende de gebeurtenissen rondom de Beeldenstorm in 1566. In deze sectie reconstrueer ik allereerst de lokale belangen, motivaties en strategieën van Nijmeegse leken die vervolgens een rol speelden tijdens de religieuze conflicten²³. Hierin lijken de reacties op de calvinistische agressie te verschillen tussen individuen en groepen. Zo zien we dat er verschillende acties tegen de predikant werden uitgevoerd door een rijkgeschakeerde oppositie van katholieke leken. Tot slot zal de rol van het stadsbestuur na de onrust van het verzet op 25 september worden belicht.

Zo werd op 14 augustus 1556, op initiatief van enkele vooraanstaande Nijmeegse inwoners, een eerste katholieke protestactie georganiseerd tegen de calvinistische predicaties. Er vond een bijeenkomst plaats op aansporing van Hendrik van Gendt als zetbaas van de stadhouder, die ook werd bijgewoond door kerkmeester Derick Kanis, een gedeputeerde Johan Poein en anderen bestuursleden. Daar dienden zij namens de meesters van de broederschappen, ambten en de 32 gedeputeerden, een petitie in tegen de predicaties. Hierin werd onder andere verklaard dat er een

---

¹⁶ F. van Hoeck, *De Jezuieten te Nijmegen: schets der werkzaamheden van de Sociëteit van Jezus te Nijmegen, in verband met de godsdienstige en staatkundige geschiedenis der stad* ('s-Hertogenbosch, 1921), 31-32.

¹⁷ Meijer, *Katholiek Nijmegen*, 32-35.

¹⁸ Van Hoeck, *De Jezuieten te Nijmegen*, 40; Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 127-128.

¹⁹ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 72-73.

²⁰ P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk deel 2: De nieuwe tijd tot heden* (Almere, 2014). 674-675.

²¹ Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme*, 201.

²² Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 231.

²³ Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk deel 1*, 440.

‘valse sacramentarische leer’ werd gepredikt op het Jodenkerkhof.²⁴ Dit lijkt te suggereren dat de predikant tegen de werkelijke aanwezigheid van Christus in het sacrament van de eucharistie was.

Vervolgens traden op 25 september 1566 de meesters van de ambten op vanwege hun bezorgdheid over de vernielzucht van Beeldenstormers bij de Sint-Stevenskerk. Hun conclusie was dat het afgelopen moest zijn met de vrijheid van religie voor de predikant en zijn aanhangers. Door verdere oplopende spanningen, uitbraak van relletjes bij de Latijnse school en geruchten over gewapende geuzen, drongen de ambten en broederschappen, evenals de gedeputeerden en stedelijke hoplieden er bij de burgemeester op aan om de stadsbaander op het kruis bij de markt te plaatsen, als teken dat alle burgers gewapend naar de markt moesten komen om de stad te verdedigen tegen de predikant en zijn aanhangers.²⁵ Hierop hield de opgeroepen bevolking gewapend de markt bezet. Het valt te betwijfelen of deze burgers op grond van eigen motieven naar de markt gingen of dat zij hiertoe werden gedwongen. Dit laatste lijkt aannemelijk, want als ze namelijk niet zouden komen, zouden ze als vijanden van de koning en de stad worden gezien.²⁶ Aan de andere kant is er ook een groep burgers die op deze dag met knotsen, zwaarden, hellebaarden, pieken en geweren door de straten liep en binnendrong in de huizen van gereformeerde christenen, op zoek naar de predikant. Intussen hield een van de predikanten, Lodewijk van Bracht, zich verborgen in een lakenkist waaruit hij uiteindelijk wist te ontsnappen.²⁷ De reactie van de burgers die door de straten liepen tonen de felle reactie van een groot deel van de Nijmeegse bevolking tegen de predikant en zijn aanhangers.

Daarnaast had Nijmegen ook een zuigende werking op elementen uit de omgeving van de stad: ‘Nymmegen et que les Catholicques sonnarent les cloches, les paisans des villaiges de lalentour vindrent avecq force hallebardes, knotsen (comme l'on dict en ce pays ichy) et samblables armes et criarent tous: Tuons les Gheulx’.²⁸ Uit dit citaat maken we op dat er ook mensen van buiten de stad, waarschijnlijk boeren, in Nijmegen op 25 september 1566 werden opgeroepen orde op zaken te stellen. Zo gingen zij, gewapend met knotsen en hellebaarden naar de stad, terwijl zij riepen ‘dood aan de geuzen’. Een soortgelijke reactie van de plattelandsbevolking leek zich enkele weken later op 17 oktober 1556 op dezelfde manier te manifesteren. Zo waarschuwde Willem van Heukelom, afgezet raadslid en aanhanger van de predikant, burgemeester Maarten van Andelst dat “die brouwerd den boeren van Hees harnaschen anpasten und dat zy in meyninge waren weder eenen oploep te maicken’.²⁹ Uit dit citaat maken we op dat de burgemeester de koster van de kerken in Hees en Neerbosch verbood

---

²⁴ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 199-200.

²⁵ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 211-214.

²⁶ Meijer, *Katholiek Nijmegen*, 37.

²⁷ Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, 130-131

²⁸ J.S. van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, 222.

²⁹ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 210.

om de klok te luiden. Het luiden van de klokken was namelijk een teken dat de gewapende boeren moesten komen. Hiermee probeerde de burgemeester een tweede oloploop te voorkomen.

Ook op politiek niveau hebben katholieken gereageerd op de gebeurtenissen in 1566. Zo ontwikkelde stadhouders Karel van Brimeu zich tot een invloedrijke adviseur van Margaretha van Parma. Hij bood ondersteuning op momenten van verzet tegen de predikant.³⁰ Na het verzet van 25 september trachtte hij invloed uit te oefenen door het voorstel te doen aan de meesters van de ambten, de meesters van het Sinter Claesgilde en het stadsbestuur om enkele raadsleden af te zetten.³¹ De reden hiervoor was dat deze raadsleden in het verzet sympathiseerden met de predikant en zijn aanhangers. Van Brimeu heeft tevens invloed gehad op de voordracht van nieuwe raadsleden. Een van de nieuwe raadsleden was Hendrick van Gendt, een van de initiatiefnemers van de protestacties tegen de predikant en zijn aanhangers van 14 augustus.³² Hier zal later verder op worden ingegaan. Belangrijk is dat Hendrick van Gendt werd gezien als de vertrouweling van de stadhouder; op deze manier vergrootte hij dus zijn machtspositie binnen de stad.

Vervolgens zal nu worden ingegaan op de rol van het stadsbestuur. Door de eerder omschreven momenten van verzet van de burgers verandert de manier waarop zij omgaan met predikanten en hun aanhangers. Zo besloot het stadsbestuur na de onrust in de stad op 25 september 1566 enkele stappen te ondernemen tegen de predikant en zijn aanhangers. Het stadsbestuur had namelijk als voornaamste taak om wanordelijkheden te voorkomen. Zo moesten de aanhangers van de predikant op 26 september, de dag na het verzet, een speciale eed afleggen aan de burgemeesters. Hierin dienden zij te beloven geen openbare of geheime bijeenkomsten meer te houden, zowel binnen als buiten de stad.³³ Voor zeven burgers werd een strengere maatregel getroffen, zij werden op 26 september uit Nijmegen verbannen. Onder hen waren Peter van Gendt bij wie de predikant had gelogeed en Aert Fransz de schoolmeester die op de bewakers van de Sint-Steven had geschoten. Voor de meesters van de ambten en broederschappen gingen deze maatregelen niet ver genoeg. Zij namen het voorstel van Karel van Brimeu over en zetten op dezelfde dag vijf raadsleden die sympathiseerden met de predikant af en vervingen hen met nieuwe bestuurders. De afgezette raadsleden waren Willem van Heukelom, Sweer van Ringenberg, Willem Prick, Dirk van Heteren en Willem Steenbergen.³⁴

Ten slotte zal nu de reactie van het stadsbestuur, de katholieken en de aanhangers van de predikant gedurende de toenemende onrust van 14 oktober 1566 besproken worden. Het stadsbestuur besloot toen namelijk een overleg te initiëren tussen twee partijen, de katholieken

---

³⁰ Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, 72-73.

³¹ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 218.

³² Idem, 332.

³³ Idem, 215.

³⁴ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 206-207.

en de aanhangers van de predikant. Deze regeling trof het stadsbestuur om rust en vrede in de stad te waarborgen. Om dit overleg te organiseren tussen de partijen werd elke partij geacht met 'twelff personen van den vornemsten ende verstandigsten' bijeen te komen. Deze partijen zouden direct geraadpleegd worden door het stadsbestuur wanneer er onenigheid dreigde tussen de katholieken en de aanhangers van de predikant.³⁵ Een belangrijke voorwaarde voor dit overleg was dat de afgevaardigden ervoor moesten zorgen dat hun partij 'in vrede ende enicheit mit malckanderen conversiren ende hantieren jeder in syn religie'. Concreet betekende dit dat 'alle cloisteren, Godshuysen ende kercken' niet mochten worden aangevallen, noch partijen elkaars geloofsuitoefening mochten belemmeren.³⁶

In de ochtend van 15 oktober 1566 beveiligden de katholieken op initiatief van Derick Kanis de Sint-Stevenskerk én verzamelden de predikant en zijn aanhangers bij het kerkhof van de Sint-Anthonisplaats; beiden droegen bij aan een toenemende dreiging. Dit was voor het stadsbestuur daarom direct een reden voor een overleg tussen de twee partijen op dezelfde dag.³⁷

Als eersten werden de vertegenwoordigers van de 'nye religie' ontvangen, dat wil zeggen zij die opnieuw vrijheid van religie wilden. Daaropvolgend kwamen de vertegenwoordigers van de 'oude religie', namelijk 'die Meesteren van den Broiderschappen ende Ampten'.³⁸ Het overleg zou geleid moeten worden door enkele raadsleden. Er waren van hen echter enkelen afwezig, 'die absentsy van Johan van Bronkhorst, Warner van Lennep, Henrick heer tott Ghent, Arndt van Bonenborch en Derick van Zellar'.³⁹ Zowel Bonenborch als Van Gendt hadden zeer goed contact met de stadhouder, die partij koos voor de katholieken. De partij van de katholieken vond mogelijk dat de aanwezige raadsleden onvoldoende representatief waren voor hun fractie, omdat het merendeel van de raadsleden sympathiseerde met de predikant en zijn aanhangers. Dientengevolge werd het overleg uitgesteld en vervolgens gehouden op 18 oktober 1566.⁴⁰ Tijdens het overleg op 18 oktober eisten de vertegenwoordigers van de predikant en zijn aanhangers onder andere dat de predikant vrijheid diende te krijgen, waarop de katholieke partij wees naar het standpunt van de landvoogdes, die deze vrijheid eerder had afgewezen. Bovendien wezen de raadsleden op een brief van de stadhouder aan de Nijmeegse ambten. Maar vertegenwoordigers van de partij van de predikant en zijn aanhangers, Willem van Heukelom en Willem Prick, reageerden hier als volgt op: 'sy begerden sulcke brieven niet to hoiren', daar zij over de inhoud van de brief niets goeds verwachtten.⁴¹ Als gevolg hiervan bereikten de twee

---

³⁵ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 464.

³⁶ Idem, 465.

³⁷ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 232.

³⁸ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 466.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 233;254.

⁴¹ Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, 467.

partijen geen overeenstemming en op dezelfde dag brak het verzet uit van katholieken tegen aanhangers van de predikant.

Een jaar later werd er in 1567 onderzoek gedaan door commissarissen Johan van Stalbergen en Amelis van Amstel van Mynden naar de gebeurtenissen van de Beeldenstorm in Nijmegen in 1566. Hierin werden verschillende mensen beschuldigd van rebellie, verraad en ketterij. Naar aanleiding van dit onderzoek zette de commissarissen het stadsbestuur onder druk, met als gevolg dat de Raad op 29 december 1567 met een verklaring kwam dat voortaan alleen nog maar katholieke burgers tot raadslid konden worden benoemd.⁴² Tegelijkertijd verklaarden de ambten en broederschappen in opdracht van de stadhouder dat ze erop zouden toezien dat de raadsleden geen kettters zouden zijn.⁴³ Hieruit kan worden opgemaakt dat een actief verzet van de katholieken tegen de predikanten en aanhangers in september en oktober 1566 én de komst van de stadhouder op 19 oktober 1566 ervoor zorgde dat katholieken de overhand behielden in Nijmegen.

Er kan worden geconcludeerd dat verschillende lagen van de Nijmeegse samenleving zich op verschillende manieren verzetten tegen het calvinisme in het algemeen, vooral tegen de predikanten en hun aanhangers. Opgemerkt moet worden dat de motieven van individuele burgers, vooral die uit de lagere klassen, niet geverifieerd kunnen worden. Daarentegen is er meer informatie te vinden over de motivaties en belangen van de hogere klasse om hun reactie op de gebeurtenissen van 1566 te verklaren.

---

⁴² Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 269.

⁴³ *Ibidem*.

4. Conclusie

In dit werkstuk is gezocht naar een antwoord op de vraag: 'Hoe ontwikkelden zich de reacties van katholieken op de Reformatie in Nijmegen tussen 1566 en 1568?'

In de periode 1560-1566 bevonden de katholieken in Nijmegen zich in een snel veranderende en complexe context. Tussen deze noordelijke en zuidelijke provincies had Nijmegen een bijzondere positie als autonome 'vrije Rijkstad'. Door haar historische status, sterke economische en politieke positie kon Nijmegen rekenen op veel vrijheid en privileges om haar zelfstandigheid te waarborgen. De opkomst van de Nederlandse Reformatie zorgde echter voor religieuze en politieke spanningen tussen de Habsburgse regering en stedelijke elites en edelen. Door de verwevenheid van religieuze en politieke ontwikkelingen leidde dit al snel tot een explosieve situatie. De politieke én sociaal-economische crisis van het begin van de jaren zestig culmineerde uiteindelijk in de Beeldenstorm van 1566.

Katholieken in de noordelijke en zuidelijke provincies reageerden verschillend op de Beeldenstorm. Katholieken in het Zuiden verzetten zich tegen de calvinistische agressie, terwijl de meeste katholieken in het Noorden passief bleven. Een opvallende uitzondering op de passieve reactie van de katholieken in de noordelijke provincies was de reactie van de katholieken in Nijmegen, die tijdens de Beeldenstorm op grote schaal in verzet kwamen tegen de calvinistische agressie. Deze uitzonderlijke houding van de Nijmeegse katholieken is in de 20^e eeuw door historici met verschillende historische achtergronden vanuit verschillende (vaak ideologisch bepaalde) oogpunten en met een zich voortdurend ontwikkelende methodologie behandeld en geïnterpreteerd. Deze verklaringen geven een verscheidenheid aan (vaak gekleurde) interpretaties van de activiteiten van de katholieken in Nijmegen, maar roepen nog steeds meer vragen op dan er beantwoord worden.

In hoofdstuk twee bood ik een *exemplum* van de reacties van de katholieken in Nijmegen door te kijken naar twee specifieke momenten van het verzet tegen de predikanten en hun aanhangers in september en augustus 1566. Deze analyse liet allereerst zien dat de verzetsmomenten verweven waren met de politieke en religieuze belangen van katholieken. Zo waren er politieke belangen van Karel van Brimeu en Margaretha van Parma die meer zeggenschap wilden over de 'vrije Rijkstad' Nijmegen, terwijl de stad op haar beurt de eigen vrijheid en privileges probeerde te beschermen. Maar er waren ook religieuze belangen van groepen die de komst van predikanten en hun aanhangers als bedreigend zagen en daarop actief reageerden. Vervolgens konden we zien dat de reactie van Nijmeegse katholieken, in vergelijking met steden op regionaal of nationaal niveau, een veel geprononceerder karakter had. Dit uitte zich in een uitgesproken actieve betrokkenheid van de plaatselijke katholieken bij verschillende gebeurtenissen tijdens de Beeldenstorm in Nijmegen. Bij een nadere analyse van de katholieke reacties moeten echter enkele nuances worden aangebracht met betrekking tot de specifiek activistische aard van de

reacties. Allereerst bleek dat niet *alle* katholieken zich verzetten, dat de actieven niet allen op dezelfde wijze reageerden en dat er geen of nauwelijks geestelijken waren betrokken bij de momenten van daadwerkelijk, vaak gewelddadig verzet. Dit suggereert dat het weinig zin heeft om te spreken van *de* katholieke gemeenschap, maar dat de reacties moeten worden gespecificeerd, niet alleen naar *aard* maar ook naar (sub)groepen en *niveaux* binnen het katholieke volksdeel.

Het derde hoofdstuk liet vervolgens zien dat het vaak lastig is, maar desalniettemin hoogstnoodzakelijk om de achtergrond en mogelijke motivatie van betrokken katholieken tijdens gebeurtenissen bij de Beeldenstorm in 1566 te achterhalen en te reconstrueren. Om deze reden werd onderzocht hoe katholieken op verschillende niveaus (plaatselijke seculiere en reguliere geestelijkheid en leken) reageerden op de 'calvinistische agressie'. Zo reageerde de Nijmeegse geestelijken op de gebeurtenissen van de Beeldenstorm, hoofdzakelijk door het voeren van godsdienstige disputen met predikanten en door wapenopslag in kloosters toe te staan. Maar geestelijken deden ook pogingen om hooggeplaatste individuen of groepen te beïnvloeden, die onder de bevolking voldoende draagvlak hadden gecreëerd om het katholieke geloof te verdedigen door zich te verzetten tegen de protestantse dreiging. Het waren daarentegen de katholieke leken in Nijmegen die direct betrokken waren bij de momenten van fysiek verzet. Ze kwamen uit verschillende lagen, die weer opgedeeld moeten worden in groepen en individuen. Door verschillende lokale belangen, motivaties en strategieën reageerden ze verschillend op de Beeldenstorm in 1566.

De rijkgeschakeerde verzetsmomenten in september en oktober leidde er uiteindelijk toe dat Nijmegen en haar burgers trouw bleven aan het katholieke geloof. Op politiek gebied bijvoorbeeld begon Karel van Brimeu een katholieke oppositie en stuurde hij zetbazen om het bestuur van de stad in handen te houden. Maar er waren ook groepen, zoals ambten van broederschappen en enkele katholieke invloedrijke mensen, die zich verzetten tegen de predikanten en hun aanhangers, maar na de verzetsmomenten in september en oktober ook meer politieke invloed wilden. Bovendien reageerde het stadsbestuur door predikanten en enkele aanhangers te verbannen, met het argument dat hun taak om de orde en vrede te bewaren na het verzet in september belangrijker was dan mee te gaan met raadsleden die sympathiseerden met het calvinisme. Op het moment van verzet in september en oktober kwamen de actieve en felle reacties op de predikanten en hun achterban uit andere lagen, zoals bijvoorbeeld hoptielden, stadsbewoners en boeren uit de omgeving.

Concluderend kan worden gesteld dat de geestelijkheid en invloedrijke katholieke mensen uit de hogere klasse zorgden voor draagvlak zodat de meerderheid van de katholieke leken in Nijmegen kon worden gemobiliseerd tegen 'de calvinistische agressie'. Dit leidde tot een effectieve en efficiënte tegenreactie van een groep katholieken, afkomstig uit verschillende lagen die 'de

calvinistische agressie' afweerden. Daardoor bleef Nijmegen gedurende de jaren daarna een 'vrije rijksstad' met een stabiel katholiek draagvlak onder haar inwoners.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Hoeck, F. van, *Corpus Iconoclasticum: documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Boergondische Monarchie* (Tilburg, 1929).
- Smetius, J. en J in de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784* (Nijmegen, 1784), in: <https://www.noviomagus.nl/Kroniek/KroniekSmetius.htm> (geraadpleegd op 2 mei 2021).
- Veen, J.S. van, 'Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567' in: <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identificatie=MMKB02:100007901:00006&query=briefwisseling+tusschen+margaretha+van+Parma+en+charles+de+brimeu&coll=boeken&rowid=1> (geraadpleegd op 6 mei 2021).

Secundaire literatuur

- Hageman, M., *Het kwade exempel van Gelre: de stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen, 2005).
- Hamans, P.W.F.M., *Geschiedenis van de katholieke kerk deel 1: De vroege kerk en de Middeleeuwen* (Almere, 2014).
- Hamans, P.W.F.M., *Geschiedenis van de katholieke kerk deel 2: De nieuwe tijd tot heden* (Almere, 2014).
- Hoeck, F. van, *De Jezuïeten te Nijmegen: schets der werkzaamheden van de Sociëteit van Jezus te Nijmegen, in verband met de godsdienstige en staatkundige geschiedenis der stad* ('s-Hertogenbosch, 1921).
- Israel, J., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford, 1995).
- Janssen, H., *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe* (Cambridge, 2014).
- Kennedy, J., *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2017).
- Kolman, R. J., *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel* (Groningen, 1952).
- Lenarduzzi, C., *Katholiek in de Republiek: De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen, 2019)
- Meijer, G.A., *Katholiek Nijmegen: historische bijdrage voor de vereeniging "Oppidum Batavorum" te Nijmegen* (Nijmegen, 1904).
- Pollmann, J., *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford, 2011).
- Pollmann, J., 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560 -1585', *Past & Present* 190:1 (2006), 83-120.
- Roest, B., 'Het 'verdwenen' katholieke leven van de zestiende eeuw: de last van perspectivisme in de Nederlandse historiografie', in: *De last der geschiedenis: Beeldvorming, leergezag en traditie binnen het historisch metier* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2013), 169-187.

- Roest, B., 'Franciscan Urban Preachers in Defense of Catholicism in the Low Countries c. 1520-1568', in: *Bert Roest, Franciscan Learning, Preaching and Mission c. 1220-1650* (Leiden-Boston: Brill, 2014), 197-212.
- Rogier, L., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw* (Amsterdam, 1947).
- Schevichaven, H.D.J. van, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden. Deel II* (Nijmegen: ten Hoet, 1898-1904), 72-76.
- Soen, V., *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden* (Herzogenrath, 2013).
- Spaans, J. 'Catholicism and Resistance to the Reformation in the Netherlands', in: H. van Nierop (ed.) *Reformation, Revolution and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam, 1999), 149-163.

Illustratie

'Gezicht vanaf de Kerkboog naar het Zuiderportaal van de St. Stevenskerk met links een gedeelte van de Latijnse School' (afbeelding op de omslag), Weenenk & Snel; Den Haag; Fotocollectie Regionaal Archief Nijmegen, <https://studiezaal.nijmegen.nl/detail.php?id=67102> (geraadpleegd op 15 juni 2021).